

Chrześcijańska Akademia Teologiczna
Wpłynęło dn. 18.05.2018
Nr 145/3/2018
Zat. -

Wschod 10, 28.05.2018. Z.

RECENZJA PRACY DOKTORSKIEJ

Mgr. Andrzej Charyło, *Chrystologia św. Cyryla Aleksandryjskiego oraz jej recepcja w myśli teologicznej XX wieku*. Praca doktorska napisana pod kierunkiem abp. prof. zw. dr. hab. Jerzego (Pańkowskiego) i promotora pomocniczego ks. dr. Andrzeja Kuźmy. Warszawa 2018, ss. 223.

Okres wczesnego chrześcijaństwa jest jednym z najbardziej dramatycznych, ale zarazem wyjątkowo dobroczynnych okresów, wyznaczających terminologię nauki chrześcijańskiej o Bogu, człowieku i całym świecie. Św. Cyryl Aleksandryjski jest jednym z najbardziej twórczych Ojców Kościoła, dlatego znajomość całej jego spuścizny teologicznej jest niezwykle ważna w celu właściwego zrozumienia i wyraźnego formułowania dogmatu chrystologicznego. Mianowicie, że Bóg Słowo stał się prawdziwym Jezusem Chrystusem i jednocześnie pozostał doskonałym Bogiem. Wczesnochrześcijański Ojciec Kościoła stworzył wierną wykładnię nauczania o misterium wcielenia Boga Słowa na własny oryginalny sposób. Jego natchnione dzieła były źródłem wsparcia w trudnych zmaganiach z różnymi naukami heretyckimi, które w pokrętny sposób skażały wiarę prawdziwą i rozbiły jedność Kościoła. Nauka o wcieleniu Boga Słowa w sposób szczególny ukazuje na wyjątkowość myśli św. Cyryla Aleksandryjskiego. Rozważania wokół dogmatu chrystologicznego o wcieleniu Pana naszego Jezusa Chrystusa były przyczyną głębokiego podziału między szkołami teologicznymi ówczesnych czasów. Stały się wręcz powodem zerwania jedności kościelnej. Św. Cyryl Aleksandryjski był wiernym kontynuatorem szkoły aleksandryjskiej, oraz wybornym egzegetą Pisma Świętego. Charakter jego twórczości egzegetycznej jest chrystocentryczny, a jego zamysłem jest zbliżenie do pragmatycznego życia w Chrystusie i naszym w Nim uczestnictwie.

Należy zauważyć, że w historii dogmatów jego twórczość dzieli się na dwie części: egzegetyczną, która obejmuje okres przed herezją Nestoriusza i dogmatyczną, która obejmuje

okres rozpoczynający się od działań skierowanych przeciwko Nestoriuszowi, arcybiskupowi Konstantynopola. Należy zwrócić istotną uwagę na fakt, iż to właśnie ten drugi okres, nacechowany szczególną polemiką, nazaczył i niewątpliwie ostatecznie ukształtował jego osobowość. Niektóre nurty teologiczne skłaniają się ku takiemu podziałowi wyłącznie po to, aby wykazać istnienie dwóch wykluczających się nawzajem kierunków w jego nauczaniu. Autor, z pomocą rzetelnej analizy tekstów źródłowych udowadnia ciągłość i autentyczność jego myśli chrystologicznej w obu wspomnianych okresach.

Należy uściślić, że współczesna myśl zachodnia zajęła się z wielką rozważą spuścizną teologiczną świętego Cyryla. Z jednej strony teolodzy podkreślają otwarcie, że przyjęcie nauki o jedności dwóch natur w Bogu Słowie było trudnym osiągnięciem. Z drugiej strony istnieją teolodzy którzy z odwagą i zdecydowaniem stają w obronie myśli chrystologicznej świętego Cyryla, argumentując jednocześnie, że przesłanie zawarte w jego dziełach znajduje się w absolutnej harmonii z prawidłowym wyznaniem wiary wczesnochrześcijańskiego Kościoła.

Św. Cyryl jest przede wszystkim nauczycielem dogmatu chrystologicznego. Według tradycji Kościoła jest świadkiem prawdy, mianowicie wiary ewangelicznej Kościoła. Nauka dogmatyczna o Chrystusie zajmuje w jego nauczaniu istotne miejsce, stawiając go tym samym w rzędzie pionierów dogmatyki chrześcijańskiej, którą zajmowały się przynajmniej cztery sobory powszechne, poczynając od III w Efezie (431) po VI w Konstantynopolu (680-681). Fakt, iż dogmat chrystologiczny arcybiskupa aleksandryjskiego Cyryla stał się fundamentem wiary chrześcijańskiej został ogólnie przyjęty i potwierdzony.

Starania zmierzające ku uchronieniu czystości wiary przed prowokacją heretyków jest widoczna w nauce świętego Cyryla: Słowo Boże przyszło na świat w celu przyjęcia ludzkiego ciała, aby obdarować naturę ludzką Jego własnymi charyzmatami (PG 75,269D). Odrzucając teorie heretyckie, Cyryl dowiódł, że Słowo Boże daje naturze ludzkiej Jego własny przywilej, pozwalając ludziom nazywać Boga – Ojcem. Zgodnie z teologią świętego Cyryla, Syn i Słowo Boże przyjmuje idiomy natury ludzkiej, co zaświadczone jest przez fakt, że nazywa Boga – Ojcem. Przez słowo *σάρκα* pojmuje całkowite człowieczeństwo Słowa Boga, składające się z ciała i duszy.

I. Ocena merytoryczna pracy

Przedłożona do recenzji rozprawa mgr. Andrzeja Charyło, *Chrystologia św. Cyryla Aleksandryjskiego oraz jej recepcja w myśli teologicznej XX wieku*, zwraca uwagę samym sformułowaniem tematu, ponieważ takich specjalistycznych opracowań nie mamy za wiele. Autor pracy postawił sobie za cel twórczą i systematyczną analizę chrystologii św. Cyryla Aleksandryjskiego oraz jej recepcji w kontekście poglądów wybranych teologów XX wieku. Cel niezwykle ambitny, zważywszy iż nauczanie świętego Cyryla spotkało się z różnorodną interpretacją na przestrzeni dziejów, oraz zawiera dość rozległy dorobek piśmienniczy. Dlatego powyższa praca rozbudza uzasadnione oczekiwania co do jej naukowej solidności i odpowiedzialności.

Autor zastosował kilka metod badawczych: historyczno-literacką, porównawczą i krytyczną. Metoda krytyki źródeł, jest wypadkową kilku metod pośrednich wykorzystanych w rozprawie doktorskiej, a mianowicie krytyki zewnętrznej - erudycyjnej oraz krytyki wewnętrznej – hermeneutyki, a także interpretacji psychologicznej oraz socjologicznej faktów historycznych. Założenia i cel pracy zostały osiągnięte. Doktorant nie tylko dokonał systematycznej prezentacji źródeł chrystologii św. Cyryla, ale także w sposób przystępny je analizuje i wyciąga odpowiednie wnioski. Należy zwrócić uwagę, iż każdy rozdział posiada własne podsumowanie, co tym samym potwierdza samodzielność pracy badawczej autora, dojrzałość jego warsztatu teologicznego i zdolność do formułowania syntezy.

Rozprawa doktorska zarówno pod względem merytorycznym, jak i formalnym zasługuje na pozytywną ocenę. Autor w stopniu bardzo dobrym opanował metody pisania pracy naukowej na poziomie doktorskim. Zwraca uwagę staranny schemat oraz klarowny język. Myśl chrystologiczna hierarchy została poddana analizie naukowej przez wielu obcojęzycznych teologów, z pośród których autor wymienia min. Josepha Kopallika, Antona Rehrmanna, Friedricha Loofsa, Pierra Batiffola, Aloisa Grillmeiera, Jerzego Fłorowskiego, Stevena McKiniona, Hansa Loona, Johna McGuckina. Jednak w polskojęzycznej literaturze teologicznej brakuje systematycznej analizy chrystologicznej dzieł św. Cyryla. Zatem praca jest jak najbardziej nowatorską. Autor z powodzeniem zrealizował postawiony sobie cel analizy kontekstualnej nauczania św. Cyryla oraz interpretacji nauczania arcybiskupa

aleksandryjskiego w kontekście myśli teologicznej XX wieku. Jasno sformułował problemy badawcze, które wynikają z założonego celu rozprawy.

Praca doktorska składa się z wykazu skrótów, wstępu, trzech rozdziałów, zakończenia, bibliografii, załączników oraz streszczenia. We wstępie autor przedstawia cel pracy, głównych teologów, którzy zajmowali się twórczością arcybiskupa Aleksandrii, określa pytania badawcze, główną hipotezę, zakres tematyczny, przedmiot badań, metody badań oraz opisuje strukturę dysertacji.

Rozdział I przedstawia kontekst historyczny działalności oraz twórczości teologicznej św. Cyryla Aleksandryjskiego. Podążając za przykładem współczesnych badaczy doktorant dokonuje podziału jego biografii na dwa zasadnicze okresy. Pierwszy okres trwał do momentu rozpoczęcia sporów nestoriańskich. W tym czasie twórczość teologiczna skupia się wokół tekstów o charakterze egzegetycznym, listów oraz homilii, w których została poruszona tematyka moralności i obrony czystości wiary. Drugi, to niespokojny okres sporów nestoriańskich i wieloletnich i wytrwałych zmagani św. Cyryla w obronie prawdziwej wiary w rzeczywiste zjednoczenie Boga i człowieka w jednej osobie Jezusa Chrystusa.

Twórczość hierarchy odegrała ważną rolę w procesie formułowania się dogmatycznej wykładni wiary chrześcijańskiej. Doktorant dokonuje podziału spuścizny literackiej świętego Cyryla ze względu na treść oraz formę na trzy zasadnicze kategorie: teksty egzegetyczne, dzieła dogmatyczno – polemiczne oraz pisma homiletyczne i listy. Teksty egzegetyczne to komentarze do ksiąg Pisma Świętego stanowiące większą część zachowanych jego dzieł, w których potrafił pogodzić studium sensu dosłownego z praktyką wykładu alegorycznego. Doktorant skrupulatnie opisuje poszczególne dzieła, sklasyfikowane w wymienionych trzech kategoriach. Na koniec przedstawia historię publikacji dzieł wraz z krótką charakterystyką.

Za szczególnie wartościowy należy uznać rozdział II pracy. Stanowi najważniejszy moduł dysertacji, poświęcony analizie chrystologii świętego Cyryla. Doktorant ukazał niezwykle zawite kwestie dogmatyczne w sposób klarowny, czego dowodem może służyć rzetelna geneza słynnego sformułowania „μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη” oraz jej interpretacje według Apolinarego z Laodycei, świętego Cyryla a także wybranych Ojców Kościoła i pisarzy kościelnych z okresu VI-VIII wieku. Autor powyższej formuły, Apolinary z Laodycei, zawarł jej pierwotny sens interpretacyjny, polegający na uznawaniu tylko jednej

natury boskiej, natury Boga Słowa po wcieleniu. Święty Cyryl pomimo, że posługiwał się formułą Apolinarego, interpretował ją całkiem inaczej. Jego intencją było ukazanie przez wyrażenie „μία φύσις” pełnej boskiej natury zjednoczonej z całkowitym człowieczeństwem, natomiast przez słowo „σεσαρκωμένη” ukazanie pełni i doskonałości natury ludzkiej, zjednoczonej z naturą boską. Słynny ekscerpt „μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη” łączy w sobie dwa nurty interpretacji. Zarówno klasyczna metoda egzegezy, jak i konceptualna dowodzi, że w swej chrystologii święty Cyryl mówi o dwóch zjednoczonych ze sobą naturach w jednej hipostazie Logosu. Ta słynna formuła przyczyniła się do powstania licznych sporów i kontrowersji a to dlatego, że święty Cyryl dopuszczał pewną terminologiczną nieprecyzyjność. Problem polegał na wykorzystaniu przez niego pojęć takich jak „φύσις” i „ὑπόστασις” jako synonimów.

Mariologia jest wyrazem dogmatu o wcieleniu Syna Bożego. Z tego względu termin „Θεοτόκος” może być prawidłowo odczytany jedynie w kontekście nauki o odwiecznym Logosie. Doktorant przedstawił inną istotną płaszczyznę rozbieżności teologicznej w kontekście kontrowersji nestoriańskiej, polegającej na rozbieżnych relacjach pomiędzy tytułem „Θεοτόκος” i „Χριστοτόκος”. Święty Cyryl wyraził sprzeciw wobec błędnej nauki głoszonej przez Nestoriusza, według którego odwieczny Logos zamieszkał w człowieku Jezusie Chrystusie. W ten sposób stał się wyłącznie posiadaczem, czy nosicielem boskości (Θεοφόρος). Konsekwencją jego błędnej nauki było pominięcie lub zastąpienie nazywania Marii Dziewicy Bogurodzicą (Θεοτόκος) określeniami: Θεοδόχος, Θεοφόρος, ανθρωποτόκος, Χριστοτόκος. Święty Cyryl polemizował z Nestoriuszem w swych licznych dziełach. Twierdził, że skoro Matka Boża zrodziła boską Osobę Chrystusa, dlatego powinna być nazywana „Bogurodzicą”. Kobieta, choć nie rodzi duszy człowieka jest jego matką, tak Bogurodzica, choć nie zrodziła boskiej natury Jezusa, jest Matką Boga, zatem będąc Matką Zbawiciela, jest Matką Bożą – Θεοτόκος.

W kontekście nauki o zjednoczeniu pod względem natur święty Cyryl używa wyrażenia „ένωσις φυσική”. Wykazuje, że narodzenie Boga Słowa jako człowieka nie doprowadziło do pojawienia się nowej ludzkiej hipostazy. Celem użycia powyższego wyrażenia było ukazanie prawdziwości jedności natury boskiej oraz natury ludzkiej w jednej osobie Jezusa Chrystusa. Z pomocą sformułowania zjednoczenie hipostatyczne „ένωσις καθ’ὑπόστασιν” wyraził ideę jedności podmiotu osobowego w Chrystusie tak przed jak i po wcieleniu.

W trakcie rzetelnej analizy dzieł świętego Cyryla doktorant słusznie zauważył, że oprócz częstszego akcentowania jedności Syna Bożego wynikającego z antynestoriańskiego charakteru jego twórczości, istnieje wiele przykładów stosowania przez niego wyrażenia „z dwóch natur” (ἐκ δύο φύσεων). Doktorant konkluduje, że istota herezji według świętego Cyryla wiązała się z nieprawidłowym rozumieniem przez Nestoriusza sensu idei bogoludzkiego zjednoczenia. Herezjarcha uznawał w Chrystusie dwa osobowe podmioty, czyli istnienie dwóch synów. Arcybiskup aleksandryjski udowadniał w swej nauce, że odwieczny wcielony Logos składa się z dwóch rzeczywistości, z prawdziwej pełnej natury boskiej i prawdziwej pełnej natury ludzkiej.

Paradygmat antropologiczny w wydaniu świętego Cyryla polegał na zobrazowaniu koncepcji jedności hipostatycznej oraz dwoistości komponentów w Chrystusie za pomocą przykładu jedności duszy i ciała w człowieku. Zgodnie z jego nauką dwie natury w odwiecznym Logosie połączyły się bez żadnej zmiany, co można obrazowo porównać do zjednoczenia duszy i ciała w każdym człowieku. Koncepcja była swego rodzaju schematem zjednoczenia dwóch różnych natur. Należy zauważyć, że użyta formuła „τὸ τοῦ ἀνθρώπου παράδειγμα” akcentowała zarówno jedność osobową w hipostazie odwiecznego Logosu, jak również dwoistość natur poprzez ich rozróżnienie.

Doktorant słusznie zauważył w rozprawie, że święty Cyryl preferował typ chrystologii „odgórnej” (zstępującej), w której Chrystus Słowo Boże, zstąpiło na świat. Ów typ był znamienity dla szkoły aleksandryjskiej. W swych traktatach chrystologicznych bazował na ewangelicznym fragmencie św. Jana Teologa „Słowo stało się ciałem” (ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο) i posługiwał się schematem Λόγος – σὰρξ (Słowo – ciało). To unikalne zjednoczenie wykluczało zarówno redukowanie komponentu ludzkiego do roli czysto biernego narzędzia, jak też jego całkowitą przemianę w naturę boską. Bóstwo odwiecznego Logosu w żaden sposób nie zaznało uszczerbku z powodu misterium wcielenia.

Słynne sformułowanie świętego Cyryla „z dwóch natur” (ἐκ δύο φύσεων), „jedna natura Boga Słowa wcielona” (μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη), zjednoczenie hipostatyczne (ἐνωσις καθ’ ὑπόστασιν), paradygmat antropologiczny (τὸ τοῦ ἀνθρώπου παράδειγμα) oraz schemat Słowo – ciało (Λόγος – σὰρξ) stały się pierwowzorem późniejszych koncepcji takich jak „w dwóch naturach” (ἐν δύο φύσεσιν), „złożona hipostaza” (σύνθετος ὑπόστασις) oraz „hipostatyzowana” (ἐνυπόστατον). Należy również podkreślić

jednoznaczną adekwatność u świętego Cyryla w kontekście stosowania tytułu „Bogurodzica” (Θεοτόκος).

Rozdział III przedstawia recepcję chrystologii świętego Cyryla w myśli teologicznej XX wieku. Początkowo pewien niedosyt może wywołać ograniczenie się autora do wymienienia zaledwie kilku przedstawicieli współczesnych badań chrystologicznych wykładu wiary świętego Cyryla (Otto Badenhewer, Lars Koen, T. Weiendy, John O’Keefe). Więcej za to miejsca doktorant poświęcił programowi syntezy neopatrystycznej, który stał się dominującym paradygmatem teologii prawosławnej XX wieku. Jego głównym przedstawicielem jest o. Jerzy Fłorowski, który przedstawił cztery główne warunki odnowy myśli patrystycznej, mianowicie: soborowość, powrót do dziedzictwa Ojców, hellenizm chrześcijański oraz historyzm. W jednym ze swych dzieł o. Fłorowski przedstawił charakterystykę głównych aspektów koncepcji chrystologicznej świętego Cyryla. Do najważniejszych zaliczył: ekonomię zbawienia Logosu wcielonego, soteriologiczny aspekt kenozы Chrystusa oraz charakterystykę specyfiki terminologii chrystologicznej.

Należy pochwalić doktoranta za zwrócenie uwagi i dokonanie cennego wyboru w kontekście kwestii, które zostały wyostrezone przez o. Fłorowskiego odnośnie chrystologii świętego Cyryla. Do nich należy zaliczyć użycie terminu przyjęcia, asymilacji (ιδιοποίησις), stanowcze głoszenie integralności natury ludzkiej w Chrystusie i obecność w niej duszy rozumnej jako zjednoczenie „bez zmieszania” i „bez zmiany” (ἀσυγχύτως καὶ ἀτρέπτως). Do najważniejszych zagadnień głoszonych przez świętego Cyryla i związanych z ekonomią zbawienia Logosu wcielonego zaliczył zagadnienia: poprawności nazwy Bogurodzica, o oddawaniu jednej czci wcielonemu Słowu oraz postulat głoszący, że ciało Chrystusa było ciałem dającym życie i własnym ciałem samego Słowa z Boga Ojca. Główną i najważniejszą myślą koncepcji chrystologicznej świętego Cyryla stanowiła jedność Syna Bożego, czyli hipostatyczne zjednoczenie dwóch natur w jednej osobie Jezusa Chrystusa. Zdaniem o. Fłorowskiego fundament aspektu soteriologicznego kenozы Syna Bożego zawiera się w dobrowolnej krzyżowej śmierci Chrystusa, która uczyniła tym samym realnym możliwość zbawienia rodzaju ludzkiego. Jak pisze o. Fłorowski, poprzez zjednoczenie bez rozdzielenia pełnej natury boskiej oraz pełnej natury ludzkiej w jednej hipostazie Chrystusa ludzkość otrzymała możliwość dostąpienia świętości i w konsekwencji nieśmiertelności.

W kontekście specyfiki terminologii chrystologicznej świętego Cyryla doktorant zwraca uwagę na stanowisko o. Fłorowskiego. Myśl teologiczna była zawsze doskonale jasna i zrozumiała, jednak aparat terminologiczny jakim się posługiwał nie zawsze wyróżniał się precyzyjnością i jednoznacznością. Stanowiło to główną przyczynę wielu nieporozumień i sporów z przedstawicielami szkoły antiocheńskiej. O. Fłorowski uważał, że w swych traktatach teologicznych nie rozróżniał terminów: natura (φύσις), hipostaza (ὕπόστασις), osoba (πρόσωπον).

Doktorant rzeczowo przedstawił kwestię recepcji ekscerptu „jedna natura Boga Słowa wcielona” (μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη) w myśli teologicznej XX wieku. Cieszy fakt, iż w tym momencie oparł się na licznych przykładach reprezentantów współczesnej teologii w kontekście omawianego problemu, tym samym wypełniając początkowy niedosyt. Oprócz rosyjskich przedstawicieli doktorant nie waha się odwoływać się do wiodących współczesnych badaczy teologii świętego Cyryla na zachodzie. Trafnie zauważa, że głównym problemem interpretacyjnym jego formuły chrystologicznej był nieprecyzyjny aparat terminologiczny. Współczesny teolog Alois Grillmaier zauważa, że osobisty wkład świętego Cyryla był na tyle ambiwalentny, że jego dzieła mogły być przyjmowane jednocześnie przez dwa przeciwstawne typy chrystologii.

Poruszając problematykę recepcji zjednoczenia hipostatycznego (ἐνωσις καὶ ὑπόστασις) doktorant słusznie stwierdził, że święty Cyryl pragnął stanowczo wyrazić, iż dwie natury w Chrystusie zjednoczyły się prawdziwie i rzeczywiście w jedną niepodzielną osobę, a mianowicie w osobę Boga, która przyjęła oraz zjednoczyła ze sobą pełną naturę ludzką. W kontekście soteriologicznym jedności dwóch natur Bogoczłowieka, święty Cyryl był konsekwentnym wyznawcą słynnej zasady sformułowanej przez św. Grzegorza z Nazjanzu, że to co nie zostało przyjęte, nie zostało zbawione. Będąc, zatem stanowczym obrońcą bóstwa Chrystusa dowiódł, ponadto, że z przyczyn soteriologicznych podkreślenie pełni oraz prawdziwości natury ludzkiej odwiecznego Logosu, jest tak samo ważne, co uwydatnienie pełni i prawdziwości natury boskiej.

II. Ocena formalna rozprawy

Rozprawa doktorska posiada charakter nowatorski. Doktorant w sposób gruntowny, całościowy i kontekstualny zrealizował wyznaczony cel badawczy. Rozprawa została napisana przy dużym wysiłku badawczym, zatem stanowi dobry wkład w badaniach nad chrystologią świętego Cyryla aleksandryjskiego.

Mgr. Andrzej Charyło należy do grona studentów teologii bardzo dobrze merytorycznie wykształconych. Liczne studia zagraniczne sprawiły, że biegle włada kilkoma językami, co stanowi istotny element warsztatu naukowego. Rozprawa doktorska świadczy o pracowitości doktoranta i umiejętnościach koncentracji na poruszonych problemach. To podejście do badań wymagało dobrego opanowania warsztatu teologicznego.

W pracy zdarzają się nieliczne błędy literowe (np. s. 14 - „Św. Cyryl wywodził się w poważanej”).

Konstrukcja pracy nie budzi istotnych zastrzeżeń. Oceniając wykorzystaną literaturę pozostaje pewien niedosyt odnośnie opracowań w języku polskim. W pracy nie uwzględniono prac: A. Kniazeff, *Matka Boża w Kościele prawosławnym*, Warszawa 1996 lub I. Bieda, *Chrystologia Ojców*, w: *Słownik Wczesnochrześcijańskiego Piśmiennictwa*, J. M. Szymusiak, M. Starowieyski (red.), Poznań 1971, s. 425 – 456. Prace wymienionych autorów wnoszą wiele cennych elementów w zrozumieniu chrystologii świętego Cyryla aleksandryjskiego.

Autor recenzowanej rozprawy wykorzystał obszerną literaturę przedmiotu. Na podkreślenie zasługuje bogata erudycja w zakresie przedmiotu rozprawy, zgromadzona w języku angielskim, francuskim, niemieckim i rosyjskim, ale także świetne opanowanie terminologii teologicznej w wymienionych językach.

Wniosek końcowy

Rozprawa mgr. Andrzeja Charyło stanowi wnikliwą pracę badawczą. Autor wykazał, że posiada szeroką wiedzę teologiczną. Należy stwierdzić, że autor w pełni zrealizował

postawione sobie cele, mające walory naukowego *novum*. Reasumując stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr. Andrzeja Charyło spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie do dalszych etapów jej obrony.

Supraśl, dnia 15 marca 2018 r.

+ bp Andrzej

bp dr hab. Andrzej Borkowski, prof. UwB

+ bp Andrzej

bp dr hab. Andrzej Borkowski, prof. UwB